

*Նվիրվում է հայոց գրերի արարման
փառավոր 1600-ամյակին*

ԴԱՎԻԹ ԳՅՈՒՐԶԻՆՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՌԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Հայերեն մի շարք բառեր առանձնանում են բառակազմական ընդհանուր հատկանիշով. դրանց կազմում հայկական Այբուբենի որևէ տառանում բաղադրիչ կա¹, մի երևույթ, որը մինչև այսօր հետազոտողների կողմից հատուկ ուշադրության չի արժանացել: Սա, իհարկե, մասնակի, բայց հետաքրքրական իրողությունն է:

Ի՞նչ բառեր են դրանք, հայկական ո՞ր տառանում են բաղադրելի, իմաստային-բառակազմական ի՞նչ ընդհանրություններ ունեն տառանում բաղադրիչով բառերը, ժամանակագրական ի՞նչ պատկեր են ներկայացնում, ինչպե՞ս են արտացոլված բառարան-ներում, բառապաշարի ո՞ր շերտերին են պատկանում, այլ լեզուների համամասն իրողությունների հետ ինչպիսի՞ առնչություններ կան,- այս և հարակից այլ հարցերի պատասխանը պիտի փորձենք տալ ստորև:

Բառերը ներկայացնենք ըստ տառանումների:

Այբ, բեն

Ժամանակագրական տեսակետից առաջինը *Այբուբեն* բառն է, որ կազմվել է հայերենի Այբուբենի առաջին երկու տառերի անուններից: Տարբերակներն են՝ *այբբեն*, *այբևբեն*/*այբ* և *բեն*: Հմմտ. *Մեկնեաց գԱյբուբենն* զամենայն: Կոմիտաս արար գերգս շարականաց հայերեն *Այբբենիք*: Ուսաւ զայբ և բենս (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 79): Տարբերակային ձևերը հայերենի արդի փուլում չեն գործածվում. համդիպում են միայն անցյալ (և նախանցյալ) դարի գրական և գիտական երկերի լեզվում: Օր.¹ *Այբբենի տեղ մեզ ալիք բեյ են սովորեցնում*: Էլ չուզեց վերադառնալ դեպի *այբ-բենը* (ՂԱԵ, էջք 211, 96):

Հալոսնի փաստ է, որ *այբուբեն*-ը կազմվել է հունարեն *ἀλφάβητος* բառի հետևողությամբ (հմմտ. նույն սկզբունքով կազմված այլալեզու բառերի հետ՝ ռուս. *азбука*, վրաց. *ანბანი* և այլն): Այբուբենի համար մեզանում նախապես գործածվում էր հունարեն բառի փոխառյալ ձևը (մատենագրության մեջ համդիպում է *ալփաբետը*¹, *աղփաբետը*, *ալփափետը*¹, *աղփափետը* գրություններով), որը հավանաբար գալիս է Հայաստանում եղած հունական դպրոցներից, իսկ *այբուբեն* բառը գործածության մեջ մտավ ավելի ուշ՝ հայ

¹ Հայերենում բառակազմական որոշակի արժեքով հանդես են գալիս նաև հունական, լատինական, ռուսական (սլավոնական) տառանումները, բայց դա այլ քննության մյուս է:

գրերի գյուտից հետո²։ Նոր հայկազյան բառարանի, համաբարբառների և առհասարակ մատենագրության տվյալները հաստատում են այս տեսակետը։

Սակայն ենթադրություն է եղել նաև, որ բառապատճենումը կատարվել է գրերի գյուտից էլ առաջ³։ Այս տեսակետին դժվար է համաձայնվել. եթե չկային հայերեն տառերը, բնականաբար, չկային նաև նրանց անվանումները (թեկուզև դրանք ձևավորվել են օտար՝ հունական և սեմական ամիջական ազդեցությամբ)⁴։

Տառանուն բաղադրիչ ունեցող բառերը սովորաբար մեմիմաստ են և գործածվում են միևնույն տերմինային համակարգում։

Այբուբեն բառը, ի տարբերություն մյուսների, բազմիմաստ է։ Ժամանակի ընթացքում իր հիմնական նշանակությունից («որևէ լեզվի բոլոր տառերի ամբողջությունը՝ ընդունված դասավորությամբ») գալիս ձեռք է բերել «գրաճանաչություն, գրագիտություն», «որևէ գիտության, ասպարեզի տարրական գիտելիքներն ու սկզբունքները» իմաստները ևս։ Իմաստային մասն ճյուղավորումը միանգամայն հասկանալի է. այս նույն իմաստները կան նաև եվրոպական հայտնի լեզուների «այբուբեն» նշանակող բառերում։

Ի դեպ, *այբուբեն* / *այբբեն*-ը տառանուն պարունակող այն քիչ բառերից է, որը բաղադրությունների հիմք է դարձել, ինչպես՝ *այբբենարան*, *այբբենական* (սրանից էլ՝ *նախա-այբբենական*, *հետայբբենական* և այլն), *այբբենաթուր* «այբուբենն իբրև թուր ունեցող» (հեղինակային նորակազմություն է. *Շուքով շողա՝ երկնաշնորհ, Օշականում շուշանաբույր, Պատյան չունի՝ թուր-կայծակի հայոց լեզուն այբբենաթուր* – ՀԾ, էջ 166), *այբբենաշար* «արևելյան, առավելապես արաբական բանաստեղծության կառուցվածքային տեսակներից» (*Վերլուծելով երգչի այբբենաշար-դարահեջա խաղը...* – ՊՍ, էջ 401)։

Այբ-ը հանդիպում է նաև *այբաթարց* բառի մեջ, որը համարվում է *ապաթարց*-ի սխալ տարբերակը (ուշագրավ է, որ ապաթարցը սովորաբար գործածվում է *այբ*-ի կրճատման դեպքում, - այստեղից էլ սխալ ընկալումը)⁵։

Միակ բառը, որտեղ տառանունը վերջնաբաղադրիչ է, եզակի վկայություն ունեցող է-*գիպտայբ*-ն է (նշանակում է «եգիպտական գիր և դպրություն»)։⁶ Հայտնի է, որ *այբ*-ն առանձնաբար գործածվում է իբրև առաջին տառի անվանում (օրինակ՝ Մեսրոպյան այբուբենն սկսվում է *այբ*-ով), իսկ դարձվածքների կազմում ձեռք է բերել բառ-խորհրդանիշի արժեք՝ մատնանշելով գիրը, գրագիտությունն ընդհանրապես (օրինակ՝ Գլխում *այբ*-ի կտոր չկա)։ *Եգիպտայբ* բառի իմաստն առնչվում է *այբ*-ի այս վերջին՝ դարձվածային նշանակության հետ։ Այստեղ կարելի է բառիմաստի ընդլայնում արձանագրել։

² Գ. Զահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1955, էջ 34։

³ Տե՛ս Լ. Զ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, 1987, էջ 25։

⁴ Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1984, էջ 560-566։

⁵ Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Բ. Ա., Երևան, 1979, էջ 96։

⁶ Նույն տեղում։

Հայերեն Այբուբենի յուրաքանչյուր շարքի առաջին միավորի անունով կազմվել և մանկավարժության մեջ գործածվել է *գրուսուցման այբ-ժե-ճե-ռա-ի* (կամ *գրկապության*) *մեթոդ* բաղադրյալ անվանումը, որն այժմ հնացած է⁷:

Առաջին տառանունը կա մաս *այբուբեն* բառի բարբառային մի տարբերակում՝ *այիբ-բիմ* (հանդիպում է մաս *այբբբիմ* ձևով): Հմմտ. *Այիբբիմըն կարթացիլ իմ դասեդաս* (ՄՆ, էջ 64): Բառի առաջին բաղադրիչը՝ *այիբ*⁸, *այբ*-ի հնչյունական տարբերակն է, իսկ երկրորդը կարելի է բաղադրության արդյունք համարել (*բեն+գիմ=բիմ*):

Այբ տառանվան փոխաբերական «սկիզբ» նշանակությունը, որը հունական *ալֆա*-ից է գալիս (հմմտ. *Ես եմ այբ և ես եմ քէ* - Յայտ., Ա 8, մաս դարձվածքի կազմում *այբ-ից մինչև քէ* «սկզբից մինչև վերջ»), բաղադրությունների մեջ սովորաբար չի հանդիպում: Կարելի է նշել միայն մեկ-երկու բաղադրյալ անվանումներ՝ «*Այբ-Քե*» *հրատարակչություն*, «*Այբ-Ֆե*» *շաբաթաթերթ*:

Բեն

Այբուբեն / այբբեն / այբեբեն կազմություններից բացի հայկական Այբուբենի երկրորդ տառի անունը կա մաս *բենկործ* խազանվան մեջ: Հայկազյան բառարանը բացատրում է. «Անուն խազի ի հայկական երաժշտութեան, որ ունի զձև կործ կամ կոր բենի» (ՆՀԲ, Բ. 1, էջ 481):

Կործ արմատը նշանակում է «ծուռ, թյուր, անհարթ»⁹ կամ «կոր, կեռ, ծուռ»¹⁰, առանձին չի գործածվում և հանդիպում է հիմնականում միջնադարյան հայկական երաժշտական նշանների՝ խազերի անունների մեջ: Այդ խազանունները կազմվել են «*տառանուն + կործ(այ)*» բառակազմական կաղապարով. ստեղծված բառերը հուշում են, որ խազի գծանշանը տվյալ տառի ծոմոված, խեղաթյուրված ձևն է ներկայացնում. հմմտ. *էկործ*, *ձակործ* և այլն:

Բենկործ խազանունն իր հերթին մոր բառերի հիմք է դարձել, որոնք, սակայն, բառարաններում չեն գրանցվել: Դրանք գործածվում են հիմնականում խազագիտական աշխատություններում: Օր.՝ *Փշաբենկործ - բենկործի այլագրությունն է, երբեմն բենկործի միացումը փուշի հետ: Ծեշտաբենկործ - տպագիր գրքերում բենկործի այլագրությունն է, ձեռագրերում աղդախի նշան չկա: Նաև՝ փոքրաբենկործ, խնձաբենկործ, մեծաբենկործ* (ՌԱ, էջ 177):

1813-1815 թթ. Համբարձում Լիմոնճյանը ստեղծեց հայկական ձայնագրության մոր համակարգ, որտեղ ներառվեց մաս *բենկործ*-ը՝ «հայկական ձայնագրության չորրորդ աստիճանը, որը համապատասխանում է եվրոպական ֆա-ին» նշանակությամբ: Օր.՝ *Յոթ ձայ-*

⁷ Հմմտ. *Այս արվեստի մեջ չկար մեր հեգարանի այբ, ժե, ճե, ռա՜նկարողալը սկսում են այսպես, քր-ա-րը - քար, և ոչ՝ բե, այբ, բե - քար* (ՂԱ, Բ. 3, էջ 257):

⁸ Հմմտ. *Մըտա էշխի քուրեն խալիս դառնալու. Սիրտըս էլավ քե ու այիբ, էրկու բեն* (ՄՆ, էջ 63):

⁹ Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Բ. Բ, Երևան, 1973, էջ 652:

¹⁰ Տե՛ս Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Բ. 2, Երևան, 1944, էջ 478 (*Կորճայ* բառահոդվածում):

անհիշմանից փուշը ընդունված է համարել առաջին օկտավայի դո, էկորճը՝ առաջին օկտավայի ռե, վերնախաղը՝ մի, բենկորճը՝ ֆա (ՌԱԶ, էջ 12):

Այլալեզու տեքստերում հայկական տառանդաներով բաղադրված խազերի անունները չեն թարգմանվում: Օր.՝ Некоторые основные музыкальные знаки прямо заимствованы из алфавита и носят наименования, составленные из названий соответствующих букв, как, например, **бенкорч**, **дзакорч** и **менкорч** (бен, дза и мен – названия второй, семнадцатой и двадцатой букв армянского алфавита) (ՌԱԹ., էջ 182):

Գիմ

«Այբուբեն» հասկացությունը հայերենում անվանվում է մաս *այբ(բ)ենգիմ* բառով, որը կազմվել է ավելի վաղ կազմված *այբբեն*-ին հայկական այբուբենի երրորդ տառանդանը՝ *գիմ*-ը հավելելով:

Այբ(բ)ենգիմ բառը գործածական է ինչպես գրական, այնպես էլ ժողովրդական արևմտահայերենում:

Արևելահայերենում *այբբենգիմ*-ը բառային արժեք ձեռք չի բերել: Հմմտ. *Այդ դժվար չթվաց Արությունին՝ առաջուց սովորած լինելով յուր մորից, և ոչ այբ, բեն, գիմ ասելը դժվարացավ* (ՂԱԵ, էջ 96):

Համեմատելի է ֆրանս. ABC, abc, անգլ. ABC, գերմ. Abc, A-B-C կազմությունների հետ: Արևմտահայերենն ամենայն հավանականությամբ հետևել է ֆրանսերենի օրինակին, քանի որ մինչև 20-րդ դարի կեսերն այդ լեզվի անմիջական ազդեցության ներքո էր գտնվում:

Բառի բարբառային տարբերակ է դիտվել *այբենգիմ*-ը (Պոլտ բարբառ)¹¹, որտեղ *բեն*-ից մեկն ամփոփման հետևանքով ընկել է: Հանդիպում է մաս գրական լեզվում: Օր.՝ *Ծեռացեր եմ, մորեն այբենգիմեն սկսելու, մոր կենանքի յարմարելու* (ՎԹ, էջ 388): *Կարօտը դեմքերուն վրայ՝ այբենգիմի պէս պարզ կը կարդացուի* (ԳԲ, էջ 147):

Դա

Մաշտոցյան Այբուբենի 4-րդ տառի անունը բառակազմության մեջ հանդես է գալիս թվային արժեքով, մի բան, որ հազվադեպ է ուսումնասիրվող բառերի մեջ: Մալաթիայի բարբառի *տասանըհինգ* «պակկից 15 օր հետո հարսին բաղնիք տանելու հանդեսը» բառի համարժեքները Պոլտ բարբառում տառանվանական կազմություններ են՝ *դա-բեն-թո* (4+2+9=15), *դա-եչ-զա* (4+5+6=15), մաս *իննուվեց* (9+6=15)¹²: Սրանք մաս ծածկաբառեր են:

Եչ

Այբուբենի 5-րդ տառի անունով է կազմվել *եչագրություն* բառը, որը գործածվում է մասնավորաբար Մ. Արեղյանի առաջարկած ուղղագրական փոփոխությունների կապակցությամբ:

¹¹ Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն գաղափարական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 90:

¹² Նույն տեղում, էջ 1016:

Գրություն վերջնաբաղադրիչով շատ բառեր ունենք, ինչպես՝ *բենոագրություն, ծածկագրություն, կապգրություն, կցագրություն, հնչյունագրություն, նշանագրություն, վանկագրություն, վիմագրություն, ուղղագրություն, փակագրություն* և այլն, նաև տառանվանական կազմություններ՝ *հյունագրություն, վեվագրություն* և այլն: Տերմինակազմիչ կադապար է ձևավորվել, սպասելի են այլ կազմություններ:

Բառարանային գրանցում չունի:

Զա

Այբուբենի 6-րդ տառի անունը հանդիպում է բարբառային *դա-եչ-զա* կազմության մեջ (տե՛ս *դա* տառանվան մասը):

Է

Այբուբենի 7-րդ տառի անունով ունենք *էկործ / էկործայ* խազանունը. խազանիշն է տառի ձև ունի: Առձեռն բառարանը նշում է. «Օտարականի խազ մը» (ԱԲ, էջ 185):

Հայկական ծայնագրության մեջ *էկործ*-ը նշում է ութնյակի երկրորդ աստիճանը, որը համապատասխանում է եվրոպական ռե-ին: Օր.՝ *Հայկական ծայնագրության հիմնական ծայնանիշների անուններն են՝ փուշ, էկործ, վերնախաղ, բենկործ, խոսրովային, ներքնախաղ և պարույլ* (ԵԲԲ, էջ 89):

Հարկ է նշել, որ *կործ* վերջնաբաղադրիչով կազմություններից արդի հայերենի բացատրական բառարաններում արձանագրված է միայն *էկործ*-ը: Հանդիպում է միայն երաժշտագիտական աշխատություններում և հանրագիտարաններում:

Է տառանունով մեր արձանագրած բառային մյուս միավորն անսովոր ձևավորում ունի՝ *է-ագրություն*, այսինքն՝ բառը կազմվել է տառի զուտ անվանողական արժեքի հիման վրա: Հմմտ. *Այս պատճառով բառամիջի է-ագրությունը սովորելու համար պէտք է բառամիջում այդ տառն ունեցող բառերի ցուցակն ունենալ ձեռքի տակ* (ՌԻ, էջ 12): Սա եզակի կիրառություն է: Բառարանային գրանցում չունի:

Գծիկով է գրվել թերևս այն պատճառով, որ չշփոթվի համանուն *է-ով* («էակ, էություն») կազմությունների հետ, ինչպես՝ *էաքանություն* կամ *էախոսություն* «ուսմունք էացության՝ գոյացության մասին», *էականություն* և այլն:

Այդպես հանդիպում են նաև *ւ-ագրություն / հյունագրություն, ու-ագրություն / ուագրություն* երկգրությունները: Ուշագրավ է, որ նշված կազմություններում տառ կամ տառանուն բաղադրիչը ձայնավոր (կամ ձայնորդ) հնչյունի նշանն է: Որեմն այսպես գրելու նպատակներից մեկն էլ բառային միավորի արտաքին ձևավորման ճիշտ ընկալումն ու անհրաժեշտ արտասանությունն ապահովելն է:

Բովանդակային կողմով հակադրվում է *եչագրություն* բառին:

Թո, ժե

Հայկական այբուբենի 9-րդ տառի անունը հանդիպում է բարբառային *դա-բեն-թո* տառանվանական կազմության մեջ (տե՛ս *դա* տառանվան մասը), իսկ հաջորդ՝ 10-րդ

տառանվան հետ՝ մանկական մի խաղի մեջ՝ թո-ծէ։ Հմմտ. «Թոյ-ծէ - թածայ հաց է» (ՀԲԲ, Բ. 2, էջ 117):

[Ինի]

Գրաբարյան *ինի* տառանունը բառակազմությանը չի մասնակցում։ Բառեր են կազմվել 11-րդ տառի ոչ ավանդական անվանման հիման վրա. *ի*-ն փաստորեն ինքնանվանողական դերով է հանդես գալիս։ Այդ պատճառով էլ այս տառանունը ներկայացնում ենք որոշակի վերապահումով։

Տառանուններով բաղադրված *ցոյական* և *րեական* քերականական տերմինների մասնակցությամբ կազմվել է *իական* տերմինը՝ գրաբարի *ի* բաղադրիչ ունեցող անցյալ կատարյալի հիմքն անվանելու համար (*թաքչիմ - թաքի, մարտնչիմ - մարտի* և այլն)։ Օր.՝ *կատարեալի իական-բաղադրեալ հիմքերու խոնարհումը միայն կրատրաձեւ է* (ՄՄ, էջ 176):

ի բառակազմական տարրով է կազմվել *իասություն* լեզվաբանական տերմինը¹³ (հմմտ. ռուս. *и́кание*)։ Առաջացել է *ի ասել* կապակցությունից՝ *-ություն* վերջածանցի հավելումով։ Այս տերմինով են անվանում ռուսերենի բարբառային արտասանության անանձնահատկություններից մեկը, երբ առաջին նախաշեշտ վանկում փափուկ բաղաձայններից հետո չտարբերակված *и* է հնչվում, ինչպես՝ *тѣшѹ < тѣшу, нѣсѹ < несу* և այլն։

Դիպվածային է *ի-ահանգ* կազմությունը. *ի-ահանգ որոշ հիմքերում կատարվում է իա>ե հնչյունափոխություն* (ՍԳ-., էջ 79)։ Հմմտ. Յորժամ առաջին բառն բազմալանկ՝ *յանգի ի ի* (ընդգծումը մերն է - Դ. Գ.), *երբեմն այն ի փոխի 'ի ե կամ է* (ԱԲագ., էջ 662)։

Նկատենք, որ վերոհիշյալ բառերում փաստորեն միանգամայն տարբեր *ի*-եր են հանդես գալիս։

Խե

Այբուբենի 13-րդ տառի անունով ունենք *խեկորճ* խազանունը (հմմտ. *քեճկորճ* և այլն)։ Օր.՝ «... հին երաժշտական խազերի *քեճկորճ, էկորճ, խեկորճ, ձակորճ* և *մեճկորճ* անունները, քանի որ այս խազերը ծուռ՝ խեղաթյուրված *ք, է, խ, ձ, մ* գրերն են» (ՀԲԲ, Բ. 2, էջ 478)¹⁴։

Առհասարակ հազվադեպ է։

Ծա, կեն

Այբուբենի 15-րդ տառի անունից (*կեն*) և 14-րդի անունից (*ծա*) է բաղադրվել *կեն(ու)ծա* «կեղծավոր» ծածկաբառը նախանցյալ դարի Երևանի խոսվածքում (այժմ մոռացված է)։ Կազմվել է *կեղծավոր* բառի *կ* և *ծ* գրերի անուններից¹⁵։ Օր.՝ *Նա մի քիչ կեն ու ծայ է, զգոյժ կաց* (ՀԲԲ, Բ. 2, էջ 425)։ Հմմտ. խոսակցական *խծք* (*խնամի-ծանոթ-բարեկամ*) հապավումը։

¹³ Տե՛ս Հ. Զ. Պետրոսյան, Ս. Ա. Գալստյան, Թ. Ա. Ղաթաղյոյան, Լեզվաբանական բառարան, Երևան, 1975, էջ 116 (այսուհետև՝ *Լեզվաբանական բառարան*)։

¹⁴ Տե՛ս Սոս. Մալխասեանց, Հայերեն քաջատրական բառարան, Բ. 2, Երևան, 1944, էջ 478։

¹⁵ Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն գաղափարական բառարան, էջ 563

Զա

Այբուբենի 17-րդ տառի անունով և *կորճ / կորճայ* արմատի կցումով կազմվել է *ձակորճ* (նաև *ձակորճայ*) խազանունը: Հայկազյան բառարանը բացատրում է. «խազ շարականի. իբր-ձ, կորճ, կոր և կրճատ» (ՆՀԲ, հ.2, էջ 145): Բառը հավանաբար 10-րդ դարի կազմություն է¹⁶:

Այս տառանունով է կազմվել նաև *ձայասություն* (*ձա* տառանուն+*յ* ձայնակապ + *աս/ել/* + *ություն*) լեզվաբանական տերմինը (հմմտ. ռուս. *дзекание*): Սրա միջոցով են անվանում բելոռուսերենի, լեհերենի, ինչպես նաև ռուսերենի որոշ բարբառների արտաբերական այն առանձնահատկությունը, երբ *д* բաղաձայնը հնչվում են որպես *ձ*, ինչպես՝ լեհերեն *dzieci*, ռուսերեն *ММ* և այլն: Հազվադեպ է գործածվում. օր.՝ *Հնչյունական համակարգին* (բելոռուսերենի - Դ.Գ.) *բնորոշ են այասությունը, ձայասությունը, ցոյասությունը, առաջնային շարքի ձայնավորների մոտ բաղաձայնների քմայնացումը ...* (ՀՍՀ, հ.2, էջ 377): Սկզբնապես կազմվել և վկայվել է *ձ-ասություն* ձևով¹⁷:

Ղատ

Հայկական Այբուբենի 18-րդ տառի անունով՝ *ղատ*, ունենք *ղատասություն* լեզվաբանական տերմինը՝ «*բ, ռ* (ինչպես նաև *չ*) հնչյունների փոխարեն *ղ* արտասանելը» նշանակությամբ: Որոշ լեզուներում (օր.՝ հայերենում, ռուսերենում) *բ* հնչյունի *ղ* արտասանությունը թերություն է համարվում, իսկ այլ լեզուներում (օր.՝ ֆրանսերենում) հասարակայնորեն ճանաչված երևույթ է:

Ղատ տառանվան բառակազմական փնջի մեջ են մտնում նաև *ղատասական* (բաղաձայններ), *ղատասաց*, *ղատասել* բառերը, այս վերջինի բայանուն գոյականը՝ *ղատասում*, և *ղատահունչ*¹⁸: Նկատելի է, որ տառանունը բաղադրվել է արտաբերության հետ կապված *-աս* և *-հունչ* արմատների հետ: Դա օրինաչափական է մյուս տառանունների պարագայում ևս (երբեմն հանդես է գալիս նաև *-խոս*-ը՝ կազմելով տարբերակային ձևեր):

Կարծում ենք, որ *ղատասությունը*, ինչպես և լեզվաբանական այլ եզրույթներ, ժամանակի ընթացքում կընդգրկվեն լոգոպեդիայի հայերեն տերմինաբանի մեջ՝ փոխարինելով այսպես կոչված միջազգային տերմիններին (*ռոտացիզմ* և այլն):

Ղատ տառանունով գրանցել ենք *ղատանման* դիպվածային կազմությունը. *Յետ ժամանակաց տեսնալ թէ գիրն ղ է կամ ղատանման սկսան գրել 'լ դնելով 'ի վերայ գիշիկն նշանակ լերկութեանն* (Ա, Բագ., էջ 657):

¹⁶ Տե՛ս Ռ. Աթայան, Հայկական խազային մոտագրությունը, Երևան, 1959, էջ 52-54:

¹⁷ Տե՛ս *Լեզվաբանական բառարան*, էջ 201:

¹⁸ Նշված բոլոր բառերը կան ակադեմիական «Ռուս-հայերեն բառարանում» (հ.հ. 1-4, Երևան, 1954-1958. տե՛ս картавость, картавый, грацировать, ротализм. սխալմամբ տրվել են նաև *ղաղասություն*, *ղաղասել* ձևերը): Տե՛ս նաև *Հղ. Աղայան*, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976, էջ 930 (*ղատասական*-ից բացի, մյուսներն արձանագրված են):

ի դեպ, *ղատ* տառանունով որևէ բառ չկա Ստ. Մալխասյանցի և ակադեմիայի կազմած քառահատոր բացատրական և Հոլմ. Բարսեղյանի ուղղագրական, տերմինաբանական բառարաններում:

Զենք բացառում, որ կարող են հանդիպել, օրինակ, *լյունանման*, *լյունաձև* և նման այլ կազմություններ:

Մեն

Այբուբենի 20-րդ տառի անունով ստեղծվել է *մենկորճ* խազի անունը: Այն, ինչպես *բենկորճ*-ը, *էկորճ*-ը և *ձակորճ*-ը, շարակնոցներում գործածվող երաժշտական գրության հիմնական նշաններից է:

Մենկորճ բառը նոր կազմությունների հիմք է դարձել: Հմտ. *խազերի ցանկում այժմ գոյություն ունեն մենկորճ, կիսամենկորճ, փոքրամենկորճ և մեծամենկորճ անունները* (ՌԱ, էջ 174):

Մենկորճ խազանունը հայերեն բառարաններում գլխաբառ չի դարձել: Այն և նրանից բաղադրվածները հանդիպում են միայն երաժշտագիտական աշխատություններում:

Նու

Մաշտոցյան այբուբենի 22-րդ տառի անունով միայն մեկ բառ է կազմվել՝ *նուասեր*, այսինքն՝ «*ն հողը գործածել սիրող*»: Այսպես. *Եթե այդպես խոսող էլ լինի, ինչպես կան մի քանի նուասեր մարդիկ, դարձյալ բառի կազմության մեջ վանկի տնտեսություն չի լինիլ* (ՄՆ, էջ 264): Սա, անշուշտ, դիպվածային կազմություն է. *-սեր* վերջնաբաղադրիչով այդպիսիք շատ կարելի է կազմել (հմտ. *հյունամոլ*, *վեժասիրություն* և այլն):

Օա

Այբուբենի 23-րդ տառի անունով նոր ժամանակներում *բենկորճ*, *էկորճ*, *ձակորճ*, *մենկորճ* բառերի անանակությամբ կազմվել է *շակորճ* խազանունը: Օր. *Նրա մեջ տեղ են գտել նորագույն ժամանակներում հորինված մի շարք անուններ (ինչպես օրինակ, Գ. Գապասակյանի՝ շակորճ, պենկորճ, ռեյրե...անունները)* (ՌԱ, էջ 147): Եզակի կիրառություններ ունի նույնիսկ խազագիտական աշխատություններում:

Ո

Այբուբենի 24-րդ տառի անունով ընդամենը մեկ բառ ենք արձանագրել՝ *ոյասիրություն*: Հին լեզվի կեղևին ստրկանալ համարում ենք, երբ մի հեղինակ փոխանակ ժողովրդի հանրական ձևին հետևելով, կենդանացնելու, գրելու ասելու տեղ, գրում է կենդանացնելոյ, գրելոյ Ինչ է այս *ոյասիրության խորհուրդը* (ՄՆ, էջ 255): Կրկին դիպվածային է. կազմվել է *նուասեր*-ի սկզբունքով, ավելացնելով *-ություն* գոյականակերտ վերջածանցը (հմտ. *վեժասիրություն, հյունամոլություն* և այլն):

Չա

Հայկական Այբուբենի 25-րդ տառի անվանումը տեսնում ենք *չակերտ* բառի մեջ, որի համար ՆՀԲ-ն գրում է. «Այս բառ ի յիշատակարանս գրչաց լետին դարուց ենթ գտանի»

(ՆՀԲ, հ. 2, էջ 562), և բացատրում, որ կենտրոնական այս մշակող կերտվել է *չա* տառի գլխիկի ձևով¹⁹:

Հակերտ բառն իրականում մոր շրջանի (19-րդ դարի) գրաբարում կիրառված բառ է, որի երբեմնի ունեցած բաղադրական հիմքերն այլևս չեն գիտակցվում²⁰: Այդ պատճառով էլ այն իբրև գլխաբառ մերկայացված է Արմատական բառարանում:

Բառակազմական փնջի մեջ են մտնում *չակերտավոր* «չակերտների մեջ առնված, չակերտ ունեցող», «այսպես կոչված, կեղծ, ոչ իսկական», *չակերտել*, *չակերտում* բառերը: Հետաքրքրական է, որ *չակերտավոր* բառի երկրորդ իմաստը կա *չակերտներում* քերականական ձևի մեջ, օրինակ՝ բանավոր խոսքում ասվում է՝ *չակերտներում* (կամ *չակերտավոր*) բարի, այսինքն՝ *չար* (գրավոր խոսքում բառը չակերտների մեջ է առնվում՝ «բարի»):

Հատաստություն, ծայաստություն և մնացած բառերի համաբանությամբ է ստեղծվել *չայաստություն*²¹ լեզվաբանական տերմինը (*չա* տառանում + *յ* ձայնակապ + *աա/ել/* + *ություն*): Հմմտ. ռուս. чоканье: Այս խիստ հազվադեպ տերմինով են անվանում ռուսական սակավաթիվ խոսվածքներից բնորոշ այն իրողությունը, երբ *ж* հնչյունի փոխարեն *չ* են արտասանում, օրինակ՝ чепуха (փոխանակ пелуха):

Նախապես վկայվել է *չրաստություն* ձևով²², այսինքն՝ բառի հիմքում ընկել է տառի ոչ ավանդական անվանումը:

ՊԵ

Այբուբենի 26-րդ տառի անունով կազմվել է *պեկոր* խազանունը: Սա ևս «տառանում+կոր» բառակազմական կաղապարի իրացումն է համաբանության հետևանքով, մոր ժամանակներում: Հմմտ. ...*նաև բենկոր, էկոր, պեկոր և ծակոր խազերի անունները, որոնք բ, է, պ, ձ գրերի տնն մի պատկեր են մերկայացնում* (ՀԱԲ, էջ 652):

ՎԵՎ

Հայկական այբուբենի 30-րդ տառի անվանումով կազմված բառերը կապվում են հայ իրականության մեջ 19-րդ դարի հատկապես 80-90-ական թվականներին ծավալված և մինչև հաջորդ դարի առաջին տասնամյակները տևած ուղղագրական բանավեճի հետ:

Վեվ տառանունով ունենք *վեվագրություն* տերմինը²³, որը գործածվում է ուղղագրական այն իրողությունն անվանելու համար, երբ *ռ* և *ւ* գրերը փոխարինվում են *վ*-ով, օրինակ՝

¹⁹ Հր. Աճառյանն այս մեկնությունը ճիշտ է համարում և մերկայացնում իբրև *չա+կերտ* (տես *Արմատական բառարան*, հ. 3, Երևան, 1977, էջ 622):

²⁰ Հմմտ. *Լեզվաբանական բառարան*, էջ 248, Վ. Գ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառնությունը որպես գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դդ., Երևան, 1990, էջ 131:

²¹ Տե՛ս *Լեզվաբանական բառարան*, էջ 297:

²² Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, Ռուս-հայերեն բառարան, Երևան, 1968, էջ 1366:

²³ Հանդիպում է նաև *վնագրություն* ձևով (ավանդական ուղղագրությամբ՝ *վեւագրություն*). հմմտ. *Այս վերջին օրերս էլ գրում եք ընդդեմ Ստ. Մալխասյանցի վնագրության* (ՂԱ, հ. 3, էջ 487), հազվադեպ՝ *վ-ագրություն*, օր.՝ *վ-ագրության հեղինակին ուղղագրության մասնաժողովի մեջ մտցնելը մնան է ամբարի մեջ պահիրը կատվի հսկողությանը հանձնել* (ՍԳ, էջ 322):

նակ՝ հաւ - հաւ, նուէր - նվէր և այլն: Կազմվել է հյունագրությունը բառին զուգահեռ: Բանավեճի տարիներին այս բառերը հաճախադեպ էին հատկապես պարբերական մամուլի բանավիճային հոդվածներում: Այսօր գրեթե մոռացվել են:

Վեվագրություն բառն այժմ նույնիսկ մասնագիտական գրականության մեջ հազվադեպ է: Հմմտ. Ս.Մ.-ն էլ երբ փորձեց մեր վ հնչյունի ուղղագրությունը բժշկել իր «Վեվագրությամբ» (ՄԱ, էջ 455): **Վեվագրությունը** մերժելով մերժում են Մխիթարյանները (ՍԳ, էջ 292):

Այդուհանդերձ կարծում ենք, որ սխալ է **վեվագրություն** և **հյունագրություն** բառերը դիպվածային համարել²⁴: Ամերկբա է, որ սրանք կազմվել են հասարակական պահանջի թելադրանքով, ըստ անհրաժեշտության գործածվել, գրանցվել բառարաններում և այսօր էլ շարունակում են որոշ չափով կիրառվել (արդեն միայն գիտական աշխատություններում): Անշուշտ, գործածության նախնական շրջանում դրանք կարող էին դրպես դիպվածային կազմություններ ընկալվել, ինչպես լինում է այլ բառերի պարագայում:

Վեվագրության կողմնակիցներին կոչում են **վեվագիր(ներ)**: Հմմտ. **Վեվագիրները** նշում են այդ տառի /ւ-ի -Դ.Գ./ ձայնավորական հնչյունը (հարիր, ջուր), լռում նրա բաղաձայնական հնչման մասին (ՍԳ, էջ 290): Բառն ստեղծվել է մասնակության օրենքով. ունենք կառուցվածքային և իմաստային ընդհանրություններ ունեցող **մատենագիր**, **սաղմոսագիր**, **արագագիր**, **գլխագիր** և նման այլ բազմաթիվ բառեր, մյուս կողմից էլ կարելի է ասել, որ **վեվագրություն** բառի վերջածանցն է կրճատվել: **Վեվագիր**-ը բառարաններում չի վկայված:

Վեվագրություն-ից զատ բառարաններում գրանցված են նաև **վեվասիրություն** (օր.՝ Ապօրինի է այդ աչառու վեվասիրությունը – ՍԳ, էջ 361) և **վեվամոլություն** բառերը, որոնք դիպվածային կազմություններ կարելի է համարել:

ԲԵ

Բ տառով (հայերենի այբուբենում այն 34-րդն է) առհասարակ մի քանի բառ ունենք, ինչպես՝ **րոպե**, **րաբունի**, **րոտին**, **Բաֆֆի** և այլն (դրանք էլ, որպես կանոն, ծագումով հայկական չեն): **Բ**-ով կազմությունների մեջ սովորաբար չեն հիշում **րեական** լեզվաբանական տերմինը (**րեական** են կոչում պատճառական բայերի անցյալ կատարյալի հիմքը՝ **ր** (**րե**) նշույթի միջոցով ձևավորվելու պատճառով, ինչպես՝ **հագցնել** – **հագցր-/ի/**), որը քանիցս գործածվել է հայերենագիտական աշխատություններում և հայոց լեզվի բուհական դասագրքերում: Հմմտ. **Այն բայահիմքերը, որոնք կազմվում են -աց, -եց վերջավորություններով, կոչվում են ցոյական. համապատասխանաբար –ր-ով կազմվող հիմքերն էլ կկոչենք րեական** (ԷԱ, էջ 335): **Պատճառական բայերի անցյալ կատարյալի մասնակությամբ ր-ով կամ րեական հիմք ունեն նաև հարցնել, լցնել բայերը** (ՆՊ, էջ 277): **Կատարյալի հիմքը րեական է** (ՄԱ., էջ 89): Չնայած ընդունված լինելուն՝ իբրև գլխաբառ որևէ բառարանում չի հանդիպում:

Ընդունված է ասել, որ այն ստեղծվել է **ցոյական** բառի մասնակությամբ:

²⁴ Հմմտ. Թ. Ղարազոյան, Դիպվածային և պոտենցիալ բառերը ժամանակակից հայերենի բառաստեղծման համակարգում /Լեզվի և ոճի հարցեր, պրակ 7, Երևան, 1983, էջ 209:

Սակայն հարկ է նշել, որ մինչ այդ արդեն կազմված է եղել մեկ այլ նշանակությամբ *րեական* տերմին: Համտ. *Հայաստանի այս երկու լեզուներից յուրաքանչյուրը պատկանում է առանձին սիստեմի, մեկը՝ քեականը՝ թեքականին, մյուսը՝ րեականը՝ կցականին*²⁵: Հայագետ Ն. Մառի կարծիքով գոյություն ունի երկու հայերեն՝ *քեական* և *րեական* (ըստ - ք և -եր հոգնակերտների), ըստ այդմ էլ քեականը գրաբարն է, րեականը՝ մոր գրականը: Հետաքրքրական է, որ հայկական տառանույնով տերմինային հասկացությունը մախ ուսներեն է դրսևորվել, ապա թարգմանվել հայերեն: Օր.՝ *Обе баскские разновидности сохранились у армян, на их рейском армянском языке или hay'ском* (ՆՄ, էջ 145):

Երկու դեպքում էլ *րեական* նշանակում է «*ր*-ով բնութագրվող՝ տարբերակվող՝ հատկանշվող»:

Ցո

Այբուբենի 35-րդ տառի անվանումով է կազմվել *ցոյական* ածանցավոր բառը, որը գործածվում է *ց* (*ցո*) նշույթ ունեցող անցյալ կատարյալի հիմքը (կամ մրա ձևերը) անվանելու համար, օրինակ՝ *գրեց-, կարդաց-, գրեց-ի, գրեց-իր*:

Տառանուն բաղադրիչ ունեցող բառերը մոր բաղադրությունների հիմք սովորաբար չեն դառնում: Օրինակ՝ ընդամենը 1-2 մախածանցավոր կազմություն կա, որոնցից մեկը *անցոյական* տերմինն է (գործածական է մաև *ոչ ցոյական* բաղադրությունը): Համտ. *Գրական լեզվի և գրաբարի անցյալ կատարյալն ունի ցոյական հիմք (խոսքը կանոնավոր բայերի մասին է): Գրաբարում միայն «ու» խոնարհման բայերը անցյալ կատարյալը կազմում են անցոյական հիմքով* (ԱՂ, էջ 149-150): Բառարանային գրանցում է ստացել մաև *ցոյականություն* վերջածանցավոր բառը²⁶:

Ցոյական հիմք²⁷ ունեցող բայերը կոչվում են *ցոյական* բայեր:

Ցոյական տերմինի ուսներեն համարժեքն է цойный կիսապատճենը, որը գործածվում է մասնավորապես գրաբարին վերաբերող ուսներեն լեզվաբանական աշխատություններում: Օր.՝ *Такие основы, по названию буквы -с^с (г) в армянском называют цойными* (ԳՁ, էջ 162). *Цойные основы являются образованиями, возникшими на армянской почве* (ԷԹ, էջ 339): Այդպես էլ՝ *անցոյական* - нецойный: Օր.՝ *Нецойные аористы без аугмента имеют три разновидности* (ԳՁ, էջ 187):

²⁵ Հմտ. Ն. Յա. Մառ, Ընտիր երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1949, էջ 197, էդ. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1962, էջ 122:

²⁶ Տե՛ս Բ. Կ. Ղազարյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի հաճախականության բառարան, Երևան, 1982, էջ 729: Հայերենի մեծ բառարաններն այն չունեն:

²⁷ «*Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանը*» (հ. 4, Երևան, 1980, էջ 563) նշում է, թե *ցոյական* բառը գործածվում է միայն *ցոյական հիմք* կապակցության մեջ: Այնինչ բնագրային օրինակներն այլ բան են ասում: Հմտ. *Ե խոնարհման պարզ բայերի հիմքը բաղադրյալ-ցոյական է* (ԱԱ, էջ 132): Հ. Հյուբշմանը նշում է, որ *ցոյական անցյալ կատարյալի ց-ն չի կարելի բացատրել հնդեվրոպական s-ով: Ցոյական աորիստի առաջացման վերաբերյալ յուրովի տեսակետ է հաղտնել Ա. Թոմսոնը: Հենց այս ձևերից էլ Մյուլլերը հավանական է համարում, որ առաջացել է ցոյական երկրորդ ապառնին* (ԹՂ, էջք 81, 82, 125): *Լեզվաբանական բառարանն* ունի մաև *ցոյական բայարում* (էջ 297):

Յո տառանդունով լեզվաբանական մյուս տերմինը՝ *ցոյասություն* / *ցոյախոսություն*, կազմվել է ռուսական հյուսիսային և որոշ հարավային խոսվածքներին բնորոշ արտասանության եղանակն անվանելու համար, երբ *ց* և *չ* հնչյունները չեն տարբերակվում, և *չ*-ն *ց* է արտասանվում (հմմտ. *չայասություն*): Հմմտ. ռուս. покаже: Բառակազմական փնջի մեջ են մտնում նաև *ցոյասել* բայը և *ցոյասում* բայանուն գոյականը:

Հյուն / վյուն

Մաշտոցյան այբուբենի 36-րդ տառի՝ *ւ*-ի անվանումով ունենք *հյունագրություն* բառը, որը նշանակում է *վ* արտասանվող *ու*-ն *ւ* (*հյուն* կամ *վյուն*) տառով գրելը, օրինակ՝ *Աստուած, մէր, կատի* և այլն, գրության ձև, որ առաջարկել և կիրառել է գրող, մանկավարժ լեզվագետ Ղ. Աղայանը: Այս բառը *վեվագրության* հետ համեմատած փոքր-ինչ ավելի գործածական է, բայց կրկին հանդիպում է հիմնականում հայերենագիտական աշխատություններում: Օր.՝ Թեև 1909 թ. «Նոր դպրոց»-ը ժամանակավորապես ընդունեց *հյունագրությունը*, բայց ուսուցիչները զանգատվում էին, որ աշակերտները շփոթում են *ւ*-ն և *վ*-ն (ՍԳ, էջ 291):

Հյուն տառանդունով կազմված բառերի ծագումը ևս կապվում է հայերենի ուղղագրության պատմության մեջ հայտնի բանավեճի հետ: Այսպես, տառանվան և *-ական* վերջածանցի միջոցով է կազմվել *հյունական/վյունական* ածականը, որով բնորոշել են նորամուտ ուղղագրությունը: Օր.՝ Պարոն Նիկողայոս Տեր-Ղևոնդյանը, որ քսան տարի շարունակ հալածում էր *յունական* (ավանդական ուղղագրությանը՝ *իւնական, իւնագրութիւն* - Դ.Գ.) ուղղագրությունը, այս տարի այս ուղղագրությունովն է հրապարակ հանել իր դասագրքերը (ՂԱ, հ. 3, էջ 483): Այդպես էլ *հյունագիր* բառը (հմմտ. *վեվագիր*):

Հյունական, հյունագիր բառերը փոխանվանաբար գործածվում են *հյունագրության* կողմնակիցներին անվանելու համար: Հմմտ. Այս բանը գիտակցելուց հետո *հյունականները* դադարեցին *ու*-ն երկհնչյուն համարել: *Հյունագիրները* նշում են *հյունը* այն դիրքում, ուր նա բաղաձայնական հնչյուն ունի (ՍԳ, էջք 250, 290): Նշված բառերը, ի դեպ, բառարանային գրանցում չունեն:

Կա նաև *հյունական* բառի հակահիշը՝ *հակահյունական*: Հմմտ. Նրա դասագրքերն ընդունում են ավելի *հակաիւնականները* (ՂԱ, հ. 3, էջ 484):

Բառարաններում հանդիպում է *հյունամոլ* դիպվածային բառը, որի միջոցով կոչել են *հյունագրության* ջերմեռանդ, մոլի պաշտպաններին: Սրանից էլ կազմվել է *հյունամոլություն*: Վերոհիշյալ *վեվասիրություն*, ինչպես և *հյունամոլություն* բառերը հուշում են, որ միանգամայն սպասելի է *հյունասիրությունը*:

Հյունագրության ջատագով Ղ. Աղայանի տարբեր գրություններից գրանցել ենք հիշյալ տառանդունով մի շարք բառեր, որոնք գերազանցապես դիպվածային կազմություններ են և բառարաններում, բնականաբար, չեն հանդիպում: Այսպես, *ժողովում կարող է ճշմարտության ձայնը խելդվել, մանավանդ հիմա, երբ մեր մեջ դեռևս մի տեսակ իւնավախություն կա*: Երբ որ սկսեց *վյունով* գրել, մի տեսակ *վյունացավ* ստացավ: Ոչ ոք չի հերքում, որ մեր բառագրության (և ոչ լեզվի) մեջ կա *իւնահնչիւն ու*: Հնում այդ տեսակ ուն իր վրա կրում էր *իւնաձև* մի նշան, որ ասվում էր թաւ: «Տարագ»-ի մեջ տեսնում եմ տպագրած իմ

ծաղրական պատկերը ձեռիս բռնած մի երկայնակոթ վյունագլուխ «Մործ» (ՂԱ, հ. 3, էջք 360, 442, 445, 446)²⁸: Դրանք կազմվել են հայերենի բառակազմական օրինաչափություններով՝ համաբանության հիման վրա: Հմնտ, օրինակ, *վյունաձև* և օտար տառաձևներով ավելի ուշ կազմված և բառարաններում գրանցված *դելտայաձև*, *սիզմայաձև*, *էսաձև*: Նաև՝ *վյունահնչյուն* / *հյունահնչյուն* «-ի հնչյուն ունեցող» և *օհնչյուն* «օ. հնչող», *վահնչյուն* «վ. հնչող»: Իսկ *-ցալ* վերջնաբաղադրիչը կապակցելիական անսահմանափակ հնարավորություններ ունի, ընդ որում իմաստային տարբեր դրսևորումներով, ինչպես՝ *գլխացալ*, *հողացալ*, *ատամնացալ*, *խոսելացալ*, *գրելացալ*, *սրտացալ* և այլն:

Նկատելի է, որ *ւ* տառի համար ընդունված երկու անուններից բառակազմության մեջ առավելաբար հանդես է գալիս *հյուն*-ը: Ավելի քիչ պատահում է *վյուն*-ը: Օրինակ՝ *Առանձնապես մեծ վեճերի տեղիք էր տալիս ի-ի և վ-ի (վյունագրության և վեճագրության) օգտագործման շրջանակների հարցը* (ԳՋՀ, էջ 35):

Բառարանները սովորաբար հիշատակում են *հյուն*-ով բաղադրված բառերը²⁹:

Անցյալում (հազվադեպ նաև մեր օրերում) գործածվել է բառի մեկ այլ տարբերակը՝ *ւագրություն*: Հմնտ. *Նոր սերունդը վարժվեցավ լւագրությանը* (ՄԱ, 333): *Ղ. Աղայանի դասագրքի շնորհիվ 90-ական թվականներից տարածվեց լւագրությունը* (ԱԳ, էջ 311)

Նկատելի է, որ *հյուն* և *վեճ* տառաձևների պարագայում բառակազմական գրեթե նույն իրողությունների հետ գործ ունենք, մի բան, որ լիովին հասկանալի է. ուղղագրական բանավեճը հենց սրանց հակադրության վրա էր հիմնված:

Քե

Մաշտոցյան այբուբենի վերջին տառի *քե* անվանումն առաջինի՝ *այբ*-ի հակադրությամբ փոխաբերաբար նշանակում է «վերջ», (ինչպես հունական *օմեգա*-ն, ուշ շրջանի հայկական *ֆե*-ն). հմնտ. *այբ-ից մինչև քե*: Տառաձևը հիշյալ նշանակությամբ հանդիպում է միայն բաղադրյալ հատուկ անունների կազմում, ինչպես՝ «*Այբ-Քե*» *հրատարակչություն*:

Այս տառաձևը կա *քեական* բառի կազմում: Ինչպես արդեն նշել ենք *քեական*-ի առիթով, Ն. Մառը տարբերակում էր *քեական* և *րեական հայերեն*, ընդ որում *քեական* էր համարում գրաբարը, որի ընդհանրական հոգնակերտը *-ք*-ն է (*քե* տառաձև + *ական* վերջածանց): Հմնտ. Ն. Յա. Մառը գտնում էր, որ գրաբարը և հայերենի բարբառները առաջացել են երկու միանգամայն տարբեր հիմքից, որոնցից առաջինը պայմանական կերպով անվանել է «*հայկական*» (կամ *քեական*), իսկ երկրորդը՝ «*արմենական*» (կամ *րեական*) (ԱԳ, էջ 55): *Մառի կարծիքով պետք է տարբերակել երկու հայերեն՝ քեական և րեական (ըստ -ք և -եր հոգնակերտների արտահայտությունների)* (ՀՊ, էջ 455):

Պատճենվել է ռուսերենից: Հմնտ. Слово yer-kayn, исключительно древнелитературное, принадлежит языку хайкскому или формально по образованию мн. числа кейскому. Как один типичный пример укажем усвоение кейским языком окончания рейского языка в названиях ряда предметов из крестьянского быта (ՆՄ, էջ 159, 125):

²⁸ Ուղղագրական խախտաբեկությունը՝ *իւնաձև* և *վյունացալ*, գրքից է:

²⁹ *էդ. Աղայանի* բառարանում (էջ 876, 1396) վկայված են թե՛ *հյունագրություն*, թե՛ *վեճագրություն* բառերը՝ առանց փոխադարձ հղումների կամ հիշատակումների:

Քեականը և թեականը խիստ մասնավոր բնույթ ունեցող հնացած տերմիններ են, բարարաններում գլխաբառ չեն դարձել:

Ք - ճառագայթ(ներ) «ռենտգենյան ճառագայթ(ներ)» տերմինը (տառաանունը դրսևորվում է արտասանության մեջ՝ Քե ճառագայթ(ներ)³⁰) անգլերեն *x-ray(s)*-ի համաբանությամբ կազմվել և գործածվում է արևմտահայերենում:

ՈՒ

Այս տառը գրաբարի այբուբենում չկար. այն հետագայում է ավելացվել՝ ռ-ի փոխարեն: ՈՒ տառաանունով կազմվել է ու-ազդրություն բաղադրությունը, որը կարծես լրացնում է համանման բառերի շարքը (հմտ. *ու-ազդրություն, է-ազդրություն*): Օրինակներ՝ 1890-ական թվականներին մեր դպրոցներից ելնողներն ևս մեծ մասամբ թողել են դպրոցում սովորած ու-ազդրությունը (ՄԱ, 333): Այժմ (1913 թ.) ու-ազդրությունը պահում են միայն հին սերնդի մարդիկ (ՍԳ, էջ 311):

Բառը տեսնում ենք նաև առանց գծիկի, բայց, համեմատելու, չակերտներով, որն այս պարագայում պայմանականության ցուցիչ է: Այսպես: 19-րդ դ. վերջին մեզանում բորբոքված վեճը վեճազդրություն, թե՞ հյուճազդրություն, կարծում ենք, պիտի հանգեցնել ոչ թե մեկի կամ մյուսի նախընտրությանը, այլ միայն ու-ի («ուազդրության») նախապատվությանը (ՎՀ, էջ 46):

Հյուճական բառի համաբանությամբ կազմվել է ու-ական / ուական ածանցավոր բառը՝ հազվադեպ, հնացած: Սա ևս, ինչպես ու-ազդրություն / ուազդրությունը, բառարանային գրանցում չունի: Հմտ. Մենք մեր դպրոցում ընդունել ենք ու-ական ուղղազդրությունը (ՂԱ, հ. 4, էջ 269): Էջմիածնից ուական ուղղազդրության հրահանգ պիտի դուրս գա (ՂԱ, հ. 3, էջ 483-484):

Բառը գործածվել է նաև փոխանվանաբար՝ նշանակելով «ու գրության կողմնակից»: Հմտ. ՈՒ վերջավորված բառերի ում փոխում են մույնիսկ թունդ ուականները (ՂԱ, հ. 3, էջ 484): Համեմատելի է հակադիր հյուճական բառին:

Սրանցից ոչ մեկն էլ բառարանային գրանցում չունի:

Օ

Միջին դարերում հայերենի Այբուբենն ձեռնմուծված օ-ի անվանումն ու հնչումը մույճական են, ուստի կարելի է ասել, որ բառի կազմում թե՛ մեկն է, թե՛ մյուսը:

Լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունվել և բառարանային գրանցում է ստացել օյախոսություն տերմինը (տարբերակը՝ օյասություն³¹, հմտ. ռուս. *окање*): Սրա միջոցով անվանում են ռուսական բարբառախմբերից մեկին բնորոշ արտասանական այն առանձ-

³⁰ Արևմտահայերենում տառաանուններով են կարդում նաև բաղաձայններից կազմված տառային հապավումներ, օրինակ՝ ՀԹԴ - ՀոհԴա: Դրանցից մի թանիսը մույճիսկ բառային արժեք են ձեռք բերել, ինչպես՝ Կեճեն < ԿԿ, Հոմենըմեն < ՀՄԸՄ, Հոմենմեն < ՀՄՄ: Բայց դա տառաանունների բառակազմական արժեքի դրսևորումը չէ, այլ բառակազմական ուրիշ եղանակի՝ հապավման հետ կապվող երևույթ:

³¹ Ա. Ղարիբյանի բառարանում (էջ 644) վկայված են օ-յասություն և օ-յախոսություն ձևերը (հմտ. ձ-ասություն):

նահատկությունը, երբ անշեշտ վանկում, ի տարբերություն գրական ոուսերենի, *о* են արտասանում, օրինակ՝ молоко, корова:

Անաժառանգ *օյախոս* ածականի միջոցով անվանում են ոուսերենի բարբառախմբերից մեկը, որից հատուկ է վերոհիշյալ արտասանությունը: Օր.՝ *Նոր ոուսերենի բարբառային տարբերակումները խստորեն չեն ընդգծված. առկա են, ըստ էության, երկու բարբառային գոտիներ՝ հյուսիս-վելիկոռուսական (օյախոս) և հարավ-վելիկոռուսական (այախոս)* (ՀՍՀ, հ. 10, էջ 90):

Հայերենում կազմվել են տարբերակային այս տերմինների բայերը ևս՝ *օյախոսել* և *ոյասել* (հմմտ. *դատասել, ցոյասել, այասել*):

Ռուսական բարբառներին բնորոշ այս երևույթի համար գործածվում է նաև *օյահունչ բարբառ* բաղադրյալ տերմինը: Օր.՝ *Ռուսերենի բարբառները բաժանում են երկու խմբի՝ օյահունչ - օ հնչող (окаюущий) և այահունչ - а հնչող (акаюущий)* (ԱԳ, էջ 67): Առաջին բաղադրիչը նույնպես կաղապարային կազմություն է. հմմտ. *այահունչ, դատահունչ*:

Բառակազմական այս տարրով է կազմվել *օհնչյուն* «օ հնչող» դիպվածային բաղադրությունը: Օր.՝ *Բազրատունին ուզում է վերականգնել արդեն վաղուց գործածությունից դուրս ընկած օհնչյուն և տառակապակցությունը* (ԱԳ, էջ 203): Համեմատելի է *իւնահնչիւն* և *վահնչյուն* «վ հնչող» բառերի հետ:

Օ-ով կազմություններին համահունչ են *այախոսություն, այասություն, այահունչ* լեզվաբանական տերմինները: Սրանց միջոցով էլ անվանում են ոուսաց գրական լեզվին և հարավային խոսվածքներին բնորոշ արտասանությունը, երբ անշեշտ վանկում *о*-ի փոխարեն *ա* կամ *ա*-ին մոտ հնչյուն է արտասանվում: Այնհայտ է, որ ունենք մեմանկությունը կազմված երկանդամ հակադրություններ, այսպես՝ *օյահունչ-այահունչ, օյախոս-այախոս, օյախոսություն-այախոսություն, օյասել-այասել, օյասություն-այասություն*:

Այնհայտ է, որ սլավոնական լեզուների, մասնավորապես ոուսերենի և նրա խոսվածքների արտասանական իրողություններն անվանելու համար հայերենում բառակազմական կաղապար է ձևավորվել. հմմտ. ռուս. *аканье, оканье, поканье, чоканье, дзеканье, яканье, яканье, еканье* և հայ. *այասություն / այախոսություն, օյասություն / օյախոսություն, ցոյասություն / ցոյախոսություն, չայասություն, ձայասություն, իասություն, յասություն, յոասություն* տերմինները: Կաղապարային է *դատասություն* տերմինը, սակայն նրա օտար համարժեքները (ռուս. *картавость, грассирование, диктацизм*) շարքից դուրս են:

Նախքան վերոհիշյալ կաղապարի ձևավորվելը ոուս-հայերեն բառարանները նկարագրական եղանակի բացատրություններ էին տալիս, ինչպես՝ «*չ ասելը*», «*չ արտասանել*», «*ա-ով խոսել*», նշում էին տառանոցով կազմված բայի որոշյալի ձևը, ինչպես՝ «*այասելը*», «*ցոյասելը*» կամ էլ *-ում* վերջածանցով բայանուն գոյականը, ինչպես՝ *ցոյասում*:

Վերոհիշյալ բառարանները, ինչպես նաև Լեզվաբանական բառարանը (այն թարգմանական-բացատրական բնույթ ունի) մեծ դեր ունեցան ոուսերենի իրողություններն արտացոլող լեզվաբանական տերմինների ստեղծման գործում:

Ֆե

Հայերենի Այբուբենն այժմ եզրափակվում է միջնադարում ներմուծված ֆ տառով, և միանգամայն բնական է, որ քե տառանվան (ինչպես և հունական *օմեգա*-ի) «վերջ» իմաստն անցել է սրան: Միակ կազմությունը հեռուստատեսային լրատվական ծրագրի և շաբաթաթերթի «Այբ-Ֆե» բաղադրյալ անվանումն է, այսինքն՝ «լրատվությունը սկզբից մինչև վերջ, ամբողջությամբ» (հմմտ. «Այբ-Քե» հրատարակչություն):

Այսպիսով, կարելի է հետևյալ եզրակացություններն անել:

Հայերենի բառակազմությանը մասնակցել են հետևյալ տառանունները՝ *այբ, բեն, գիմ, դա, եչ, զա, է, թո, ժե, խե, ծա, կեն, ձա, դատ, մեն, նու, շա, ո, չա, պե, վեվ, ռե, ցո, հյուն/վյուն, քե, ինչպես նաև ի, ու, օ, ֆե*:

Ամենահին կազմությունները *այբուբեն, այբբեն, այբբենք* բառերն են, ապա խազանունները՝ *բենկործ, էկործ, ձակործ*:

Տառանունները, 1-2 բացառությամբ, բաղադրությունների սկզբնաբաղադրիչներ են:

Տառանուններով կազմված բառերի մեջ շատ են լեզվաբանական տերմինները: Դրանք արտահայտում են ուղղագրության, հնչյունախոսության (ուղղախոսության) և ձևաբանության տարբեր հասկացություններ, որոնք առնչվում են հայերենագիտությանը (*ցոյական, ռեական, վեվագրություն, հյունագրություն*), զգալի չափով՝ ռուսերենագիտությանը (*ձայասություն, օյահունչ, ցոյախոսություն*), մասամբ էլ ընդհանուր լեզվաբանական են (*դատասություն, դատասել*):

Առանձին խումբ են կազմում հայ միջնադարյան խազերի անունների հին և համեմատաբար ուշ ստեղծված անունները:

Այլ ոլորտների են առնչվում եզակի բաղադրություններ, որոնք հիմնականում բառակապակցության արժեք ունեն, ինչպես՝ *Ք- ճառագայթ, «Այբ - Քե», «Այբ - Ֆե*:

Կարելի է առանձնացնել բառակազմական հետևյալ կաղապարները՝
ա) «տառանուն+(և/ու)+տառանուն». *այբբեն, այբուբեն, այբբենգիմ, դա-եչ-զա, կենուծա,*

բ) «տառանուն+կործ». *բենկործ, մենկործ, ձակործ, էկործ, պեկործ, շեկործ,*

գ) «տառանուն+ական». *ցոյական, ռեական, քեական, ուական, հյունական,*

դ) «տառանուն+ա+խոս». *ցոյախոս, օյախոս,*

ե) «տառանուն+ա+խոս+ություն». *ցոյախոսություն, օյախոսություն,*

զ) «տառանուն+գիր». *վեվագիր, հյունագիր,*

է) «տառանուն+ա+գ(ի)ր+ություն». *հյունագրություն, վեվագրություն, եչագրություն, ուագրություն, է-ագրություն,*

ը) «տառանուն+ասել». *դատասել, ցոյասել, օյասել,*

թ) «տառանուն+աս+ություն». *դատասություն, ձայասություն, ցոյասություն, չայասություն, օյասություն,*

ժ) «տառանուն+սեր/մոլ». *նուսսեր, հյունսմոլ,*

ժա) «տառանուն+սեր/մոլ+ություն». *վեվասիրություն, ոյասիրություն,*

ժբ) «տառանուն+ա+հունչ». *դատահունչ, օյահունչ:*

Հնչյունախոսական հասկացություններ արտահայտելիս տառանդումները բաղադրվում են *-աւ-*, *-խոս-*, *-հունչ* արմատներին, ուղղագրական իրողությունների պարագայում - *գիր*, *-սեր*, *-մոլ* բաղադրիչներին, խազերի անունների դեպքում՝ *կործ* արմատին:

-Ական վերջածանցով բառերը հատկանշում են՝
ա) ձևաբանական իրողություններ (*ցոյական, իական, րեական, քեական*),
բ) ուղղագրական այս կամ այն կողմնորոշումը և դրան հետևող կամ հարող մարդկանց (*ուական, հյունական*):

Տառանդումներով որոշ բառեր հանդես են գալիս բառակազմական տարբերակներով, ինչպես՝ *այբերեն // այբուրեն // այբբեն, էկործ // էկործայ, հյունագրություն // վյունագրություն // ռագրություն, ցոյասություն // ցոյախոսություն*:

Հայկական տառանդումներով բառերն ինչպես ինքնուրույն կազմություններ են (*քեն-կործ, ձակործ, չակերտ, հյունագրություն, դատահունչ, ուական*), այնպես էլ պատճենում-ներ կամ մասնակությամբ ստեղծվածներ (*այբուրեն, Ք-ճառագայթ, չայասություն, օյա-խոս*):

Հայկական տառանդումներով կան մի շարք դիպվածային կազմություններ (*դատա-ման, նուասեր, հյունացավ, ոյասիրություն, ուական*):

Տառանդն բաղադրիչով բառերից մի քանիսն են ընդհանուր հայերենյան (*այբուրեն, բենկործ, էկործ, ձակործ, մենկործ, չակերտ, ցոյական*), մեկ-երկուսը բնորոշ են արևմտա-հայերենին (*այբենգիմ, Ք-ճառագայթ*), մնացածը գործածական է արևելահայերենում: Բարբառային կազմությունները հատուկենտ են (*այիբբիմ, թո-ծե, դա-բեն-թո, դա-եչ-զա, կենուծա*):

Եզակի դեպքերում հայկական տառանդն հանդես է գալիս օտար լեզվի բառային միավորների կազմում (*поѣхънъ - ցոյական, кеѣхънъ - քեական, реѣхънъ - րեական*): Իսկ խազանումները սովորաբար չեն թարգմանվում (*бечкоръ, мечкоръ* և այլն): Երկու խմբերի բառերն էլ ընկալվում են իբրև հայկաբանություններ:

Տառանդումներով բառերը հիմնականում մեմոմաստ են, միայն հատուկենտ բառեր են բազմիմաստություն դրսևորում (*այբուրեն, էկործ, ձակործ, րեական, հյունական*):

Գործածության մեծ հաճախականություն ունեն *այբուրեն* և *չակերտ* բառերը, մնացած կազմությունները մեծ մասամբ հազվադեպ են, երբեմն միայն եզակի վկայություններ կան կամ էլ ուղղակի արձանագրված են բառարաններում:

ՆՄՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԱ - Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, 4-րդ հրատ., Երևան, 1976:

ԱԲ - Առնեոն բառարան Հայկազեան լեզուի, Բ տպագրությոն, Վենետիկ, 1865:

ԱԲագ. - Հ. Արսեն Բագրատունի, Հայերեն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852:

ԱԳ - Ա. Վ. Գրիգորյան, Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Երևան, 1957:

ԱՂ - Ար. Ղարիբջան, Համառոտություն հայ բարբառագիտության, Երևան, 1941:

ԷԱ - Էդ. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի բոլորովնը և խոնարհումը, Երևան, 1967:

- ԳՐ - Գարեգին Բ Կաթողիկոս, Հոդ, մարդ և գիր, Ամթիլիսա, 1991:
- ԳՋ - Գ. Բ. Джаукян. Сравнительная грамматика армянского языка, Ереван, 1982:
- ԳՋՀ - Գ. Բ. Զահուկյան, Է. Բ. Աղայան, Վ. Դ. Առաքելյան, Վ. Ա. Քոսյան, Հայոց լեզու, Ա պրակ, Երևան, 1980:
- ԵԲԲ - Կ. Ե. Մելիք-Վրթանեսյան, Մ. Ա. Տոմյան, Երածշտական բացատրական բառարան, Երևան, 1989:
- ԷԹ - Զ. Դ. Туманян. Древнеармянский язык, Москва, 1971:
- ԹՂ - Թ. Ղարազյուրյան, Հին հայերենի խոնարհման համակարգի ծագումը, Երևան, 1961:
- ՀԱԲ - Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, 1973:
- ՀԲԲ - Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 2, Երևան, 1944:
- ՀԾ - Հովհ. Ծիրազ, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1982:
- ՀՊ - Հ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, 1987:
- ՀՍՀ - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2, Երևան, 1976, հ. 10, Երևան, 1984:
- ՂԱ - Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ.հ. 3,4, Երևան, 1963:
- ՂԱԵ - Ղ. Աղայան, Երկեր, Երևան, 1979:
- ՄԱ - Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Ը, Երևան, 1985:
- ՄԱԱ - Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, հ. Գ, Երևան, 1977:
- ՄՄ - Մ. Մինասեան, Գրաբարի գործնական դասընթաց, Ամթիլիսա, 1976:
- ՄՆ - Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1983:
- ՆՀԲ - Գ. Անտիքեան, Խ. Սիրմելեան, Մ. Ալգերեան, Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ.հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837:
- ՆՄ - Н. Я. Марр. Избранные работы, т. 2, Москва-Ленинград, 1936:
- ՆՊ - Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնապյան, Հ. Ա. Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Երևան, 1974:
- ՊՍ - Պ. Սևակ, Սայաթ-Նովա, Երևան, 1969:
- ՌԱ - Ռ. Աթայան, Հայկական խազային մոտագրությունը, Երևան, 1959:
- ՌԱԲ - Р. Атаян. Армянская средневековая нотопись / Музыка народов Азии и Африки, вып. 2, Москва, 1973:
- ՌԱԶ - Ռ. Աթայան, Ձեռնարկ հայկական ձայնագրության, Երևան, 1950:
- ՌԻ - Ռ. Իշխանեան, Դասական ուղղագրության կանոններ, Երևան, 1991:
- ՍԳ - Ս. Վ. Գյուլբուդաղյան, Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Երևան, 1973:
- ՍԳԼ - Ս. Ա. Գալստյան, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978:
- ՍՆ - Սայաթ-Նովա, Խաղեր, Երևան, 1987:
- ՎԹ - Վ. Թեքեան, Նամականի, Լոս Անջելես, 1983:
- ՎՀ - Վ. Համբարձումյան, Հայոց լեզվի դասական ուղղագրության հիմունքները, Երևան, 1993: